

MIHA PREINFALK, IGOR SAPAČ

GRAJSKA DEDIŠČINA NA SLOVENSKEM**NEKAJ MISLI Z OKROGLE MIZE GRADOVI NA SLOVENSKEM DANES
IN JUTRI – USODA, NAČRTI, PERSPEKTIVE**

V torek, 6. novembra 2012, je bila v atriju Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) predstavitev tematske številke revije *Kronika* z naslovom *Iz zgodovine slovenskih gradov*. Dogodek je spremljal pogovor ob okrogli mizi, ki jo je vodil dr. Miha Preinfalk z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU, na njej pa so sodelovali dr. Peter Belšak, predsednik Društva za oživitve gradu Borl, Tomaž Golob, konservator novomeške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, dr. Franci Lazarini, solastnik dvorca Smednik in raziskovalec na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU, Damjana Pečnik, vršilka dolžnosti direktorice Direktorata za kulturno dediščino, dr. Jelka Pirkovič, direktorica Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, dr. Damjan Prelovšek, nekdanji direktor Direktorata za kulturno dediščino, in dr. Igor Sapač, kastelolog, zaposlen v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje v Ljubljani in na Fakulteti za gradbeništvo Univerze v Mariboru. Ob okrogli mizi smo slišali veliko o tem, kaj je bilo doslej narejenega na področju preučevanja, varovanja in prenavljanja grajske dediščine, kakšne so trenutne zakonske podlage za varovanje kulturne dediščine, izrečenih pa je bilo tudi nekaj kritik na račun grajske politike in primerjav z drugimi evropskimi državami. O dosedanjih dosežkih in uspehih, zlasti v zadnjih dveh desetletjih, ne gre dvomiti. Celovito je bilo prenovljenih več pomembnih grajskih stavb, in čeprav se je pri tem pogosto zataknilo pri dokončni oživitvi z ustreznimi vsebinami, ponekod pa tudi pri različnih pogledih posameznih strokovnjakov na kakovost in učinkovitost izvedenih prenovitvenih posegov, je treba priznati velik korak naprej k cilju: ohranitvi čim večjega števila grajskih stavb v Sloveniji. Tudi sodelovanje med zasebniki in državo je čedalje boljše, čeprav še zdaleč ni mogoče govoriti o idealnih razmerah, kot je pokazal dr. Franci Lazarini s primerom dvorca Smednik.

Kljub številnim izrečenim besedam je vrsta pomembnih vprašanj ostala brez odgovorov, bodisi zaradi pomanjkanja časa bodisi so se jim razpravljalci spretno izognili in temo speljali na bolj domač in prijeten teren. Tako se je pretežen del razprave navezoval na tisti segment grajske dediščine, ki je tudi zaradi prizadevanj nekaterih sodelujočih ob okrogli mizi temeljito prenovljen in ga, upajmo, čaka svetla prihodnost. Precej manj pozornosti in časa so razpravljalci namenili tistemu večjemu delu grajske dediščine, ki še čaka na prenovo, pri tem dan za dnem hitreje propada in je pogosto predmet trenj med zasebnim in javnim interesom ali je kako drugače ogrožen. Zato je prav, da se na nekatera od teh vprašanj opozori vsaj na tem mestu in se hkrati nakaže mogoče smeri za iskanje odgovorov nanje. V osnovi gre za štiri sklope vprašanj: za vprašanja prepoznavanja,

preučevanja, ohranjanja in prenavljanja grajske dediščine. Ta vprašanja so pomembna, saj je vse bolj očitno, da odgovori nanje nikakor ne morejo biti enoznačni, da se o grajski dediščini in njeni usodi na državni ravni, na univerzah, v okviru spomeniškovarstvene službe in na raziskovalnih institucijah vse premalo javno razpravlja in da se ta nacionalno pomembna problematika vse prepogosto rešuje v ozkih, že skoraj zasebnih krogih, torej brez široke, poglobljene in konstruktivne razprave. Problematika je vse bolj pereča in boleča. Po eni strani smo v minulih letih poleg številnih manjših dvorcev, kot so bili Štok v Vuzenici, Črešnjevci, Stopnik, Zduša, Matzenau, Mozirje, Zbelovo ali Čateški dvor, ne da bi se o tem kaj dosti razpravljalo, izgubili tudi nekatere izjemno pomembne velike spomenike grajske dediščine, denimo двореc Ravno polje. Številni pomembni spomeniki naglo propadajo, med njimi tudi tako izjemni, kot so grad Podčetrtek, razvaline gradov Lindek, Vitanje, Kamen, Vipava ali dvorci Viltuš, Slivnica, Jelše pri Šmarju in Črnci pa tudi dvorca Dornava ali Štatenberg. Država zanemara mnoge stavbe, ki so v njeni lasti. Pogosto državne institucije izpraznijo in opustijo kakšno grajsko stavbo in se preselijo v bližnjo novogradnjo. Zgovorna primera iz zadnjega časa sta двореc Ravne pri Šoštanju in grad Cmurek pri Šentilju. Brezbrižnost države je vzor občinskim veljakom in zasebnim lastnikom grajskih stavb, ki z njimi ne vedo kaj početi. Inšpekcijske službe so v tovrstnih primerih pogosto povsem neučinkovite in nedejavne. Po drugi strani v okviru spomeniške službe s številnimi zaposlenimi ni niti enega človeka, ki bi se poglobljeno strokovno in znanstveno ukvarjal z grajsko dediščino, kot so se nekoč dr. Ivan Komelj, dr. Ivan Stopar ali dr. Nataša Štupar Šumi. Grajske stavbe tako nimajo pravih zagovornikov. Številni pomembni primerki zato niso vpisani v register nepremične kulturne dediščine in še bistveno manj jih je razglašeni za spomenike. V register dediščine, denimo, skoraj ni vpisanih številnih patricijskih vil v zaledju obalnih mest, ki so zadnja leta zato podvržene brezobličnim predelavam in rušitvam. Na lokacijah razvalin srednjeveškega gradu Vogrsko in novoveških dvorcev Grmače in Gallenhofen, ki jih niso pravočasno vpisali v register dediščine, so tako pravkar zrasle groteskne novogradnje. Arheološke raziskave pred odstranitvijo ostalin niso bile opravljene. Pri čedalje številnejših prenovah je mogoče spremljati izrazito sporne posege v historično stavbno substanco, ki manjšajo pomen grajskih stavb kot zgodovinskih materialnih virov. Najnovejši primeri armiranobetonskih konstrukcij v jedru dvorca v Štanjelu ter armiranobetonskih stropov in spremenjene oblike zvončnice na Lanthierijevem dvorcu v Vipavi so le vrh ledene gore. Le zakaj je pri razvalinah slovenskih srednjeveških gradov, saniranih v zadnjih letih (npr. Šoštanj, Vodriž, Žovnek, Stari grad v Celju, Smlednik, Žužemberk), mogoče opazovati številne sporne posege, v bližnji soseščini na Hrvaškem in v Italiji pa je ta praksa bistveno bolj uspešna (npr. Stari grad v Žumberaku, Šabec, Pazin, Petrapilosa, Rubije). Projekti za prenove najpomembnejših stavb v državni lasti, ki se financirajo z javnimi sredstvi, so le izjemoma pred realizacijo javno razgrnjeni in zato strokovna ter laična javnost nanje pred izvedbo v glavnem nimata možnosti podajanja pripomb. Pri mnogih prenovah, ki so sicer označene kot celovite, niso bile izvedene dovolj celovite in poglobljene raziskave, začenši z ustrežno celovitimi raziskavami pisnih zgodovinskih virov, arheološkimi raziskavami plasti pod površjem zemlje in stavbnozgodovinskimi raziskavami struktur nad zemeljskim površjem. Tako pogosto ni jasno, ali neko grajsko stavbo prenavljamo zaradi njenega kulturnozgodovinskega pomena ali pa zaradi prenove same in njenih izvajalcev. Ob tem postaja vse bolj prepoznaven

fenomen, da sami ne skoparimo s pohvalami naših prenovljenih grajskih stavb, po drugi strani pa ne omenjamo čedalje bolj kritičnih misli neodvisnih strokovnjakov različnih strokovnih profilov, zlasti iz tujine, izraženih ob ogledih istih prenovljenih spomenikov.

Temeljno vprašanje, od katerega so odvisna druga vprašanja in odgovori v zvezi s sedanjo-stjo in prihodnostjo grajske dediščine, je vprašanje pravnega varstva tega segmenta kulturne dediščine. Večina grajskih stavb ni razglašena za spomenike, ampak imajo zgolj status kulturne dediščine, vpisane v register nepremične kulturne dediščine. Dr. Jelka Pirkovič je zagotovila, da je za grajsko dediščino zakonsko dobro poskrbljeno in da jo zakon o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008, pri pripravi katerega je tudi sama sodelovala, dobro varuje. Dejansko zakon v 130. členu določa, da je vsa dediščina, ki je vpisana v register nepremične kulturne dediščine, varovana. Toda isti zakon v 28. in 29. členu določa, da se kulturnovarstveni pogoji in kulturnovarstvena soglasja za posege izdajajo izključno za tisto registrirano dediščino, ki je že del prostorskega akta ali akta o določitvi varstvenih območij dediščine. V praksi to pomeni, da za posege pri večini registrirane dediščine investitorjem spomeniške službe sploh ni potrebno zaprositi za pogoje in soglasje, saj je večina dediščine vpisana zgolj v register, prostorski akti pa še niso sprejeti, medtem ko o varstvenih območjih dediščine ni mogoče izvedeti, ali se sistem sploh že vzpostavlja. Tako za večji del grajske dediščine v Sloveniji pravzaprav ni zakonske podlage in je prepuščena na milost in nemilost lastnikom in investitorjem. Zgovorni primer je Čateški dvor pri Brežicah, ki je bil vpisan v register nepremične kulturne dediščine, pa ga je spomladi 2012 njegov lastnik DARS mimo strokovnih mnenj in ne glede na to, da je bila stavba v dobrem gradbenem stanju, do tal podrl. Približno istočasno je Občina Tišina napovedala, da bo porušila v register dediščine vpisani Batthyanyjev dvorec sredi naselja in na njegovem mestu zgradila novo stavbo. Podobna usoda grozi številnim, predvsem manjšim dvorcem, ki niso deležni posebnega zanimanja strokovne in laične javnosti in zato laže in bolj potihoma za vedno izginejo. Bistveno bolje se ne godi niti tistim grajskim stavbam, ki so razglašene za spomenike. Glede na vse primere brezvestnega ravnanja z grajsko dediščino tako pred sprejetjem zadnjega zakona o varstvu kulturne dediščine leta 2008 kot po njem se lahko upravičeno vprašamo, ali se zakon dejansko izvaja. So inšpekcijske službe (učinkovito) ukrepale v primerih, ko lastnik ni skrbel za grajsko stavbo ali jo je celo podrl, npr. v primeru Ravnega polja, Betnave ali Štoka v Vuzenici, če omenimo samo tri od (pre)številnih drugih zelo bolečih primerov. Če se zasebni lastnik grajske stavbe odloči, da je ne potrebuje, in jo poruši, mu zakon v 127. členu grozi zgolj z denarno kaznijo med 400 in 1.200 EUR. Neznaten drobiž v primerjavi z investicijo, ki bo zrasla na mestu podrtega gradu, kulturna dediščina in kulturna krajina pa bosta nepopravljivo spremenjeni in osiromašeni. Mar ne bi bilo na podlagi povedanega smiselno razmisliti o popravkih zakona, ki bi bistveno povečali učinkovitost sedanje ravni varstva? Kot je omenil dr. Damjan Prelovšek, so npr. na Hrvaškem veliko bolj strogi do uničevalcev kulturne dediščine; menda jih je mogoče kaznovati tudi z zapornimi kaznimi. Dr. Jelka Pirkovič in Damjana Pečnik sta omenili pomanjkanje kadra v inšpekcijskih službah, vendar je treba izpostaviti, da se grajska stavba (praviloma) ne podre čez noč, ampak ta proces traja več let, celo več desetletij. V tem času bi menda lahko ukrepal tudi kadrovsko podhranjeni inšpektorat. Ali je upravičeno, da inšpekcijske službe npr. gradu Podčetrtek ali dvorcev Slivnica, Ravno Polje in Črnci ne utegnejo obiskati niti enkrat na deset let?

Drugo pomembno vprašanje je vprašanje celovitosti in interdisciplinarnosti raziskovanja oziroma preučevanja grajskih stavb, kar je posledično povezano tudi z njihovim prenavljanjem in iskanjem primernih vsebin. Tudi tu omenjeni zakon v 7. točki 3. člena ugotavlja, da je kulturna dediščina predmet zanimanja številnih strok, kot so na primer antropologija, arheologija, arhitektura, etnologija, umetnostna zgodovina in zgodovina. Tu bi se verjetno našla še kakšna, vsaj še literarna zgodovina ali muzikologija. Pa vendar se poraja vprašanje, ali so v praksi pri načrtovanju in izvajanju prenove grajskih stavb resnično vključene vse naštetе stroke. Številni izvedeni primeri prenov kažejo, da odgovor ne more biti pritrdilen. Vse kaže, da smo še zelo oddaljeni od splošne uveljavitve obveznih predhodnih interdisciplinarnih raziskav kot osnove za vsakršno razmišljanje o prenavljanju najpomembnejših grajskih stavb. Prvi uspešni koraki v tej smeri so bili storjeni v zadnjih letih, ko so v sklopu revije *Kronika* izšle tematske številke, posvečene Snežniku, Brdu, Strmolu in Tuštanju, in ko je leta 2011 izšla še bogato ilustrirana obsežna znanstvena monografija o gradu Sevnica. Zaskrbljujoče je, da te publikacije niso nastale na pobudo pristojnega ministrstva ali Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ampak predvsem na pobudo civilne iniciative, ki je sovpadla z dobro voljo in osebnimi zanimanji uradnikov. Publikacije kažejo, da se za korektno raziskovanje in ohranjanje grajske dediščine bolj od za to formalno pristojnih državnih institucij zavzemajo civilne iniciative. Po drugi strani se državne institucije, zlasti Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije in tam zaposleni posamezniki, s pridom poslužujejo rezultatov objavljenih raziskav; tako so se npr. prenovitveni posegi na Snežniku, Strmolu in Tuštanju v veliki meri lahko oprli prav na rezultate interdisciplinarnih raziskav, objavljenih v tematskih številkah *Kronike*. Žal so rezultati raziskav pogosto prepozno objavljeni in jih pri prenovah ni mogoče upoštevati. Pred kratkim je bila npr. končana prenova gradu Rajhenburg, raziskave o zgodovini grajske stavbe in njene okolice pa so šele v teku in bodo objavljene proti koncu leta 2013 v novi tematski številki *Kronike*. Za romansko grajsko kapelo in renesančne dvoriščne arhitekturne poslikave bo žal že prepozno. Podobna je problematika v zvezi z dvorcem Vipolže, spomenikom, katerega pomen precej presega slovensko ozemlje. Prenova je tik pred izvedbo. Načrtovani posegi bodo precej spremenili sedanjo podobo stavbe, ki je že od leta 1800 pravzaprav razvalina, čeprav s streho nad glavnim traktom, raziskave njegove zgodovine in prepotrebne arheološke raziskave pa pred izdelavo projektov in izvedbo gradbenih del niso bile izpeljane. Bomo raziskave tudi tam začeli izvajati šele, ko bo že prepozno? Za nekatere grajske stavbe, npr. za Šrajbarski turn, belokranjski Gradac, Borl in Dornavo, menda že obstajajo obsežni projekti za prenavo, a tudi tu temeljite interdisciplinarno zastavljene raziskave, ki bi poudarile in ovrednotile njihov kulturnozgodovinski pomen kot osnovo za vsakršno razmišljanje o prenovi pomembnega stavbnega spomenika, niso bile izvedene. V 21. stoletju zahteva po obvezni izvedbi interdisciplinarnih raziskav kot osnovi za načrtovanje celovitih prenov najpomembnejših spomenikov grajske dediščine v Slovenije ne bi smela biti nič nenavadnega. To velja še toliko bolj, ker v Sloveniji obstajajo številni raziskovalci in inštituti, ki bi jih bilo mogoče pritegniti k plodnemu sodelovanju. Samo v sklopu ZRC SAZU bi lahko pri vsaki grajski stavbi sodelovalo vsaj pet ali šest inštitutov, morda celo še več, saj je na simpoziju *Razumeti grad – vloga in pomen gradov v slovenski zgodovini* uspešno sodelovalo 11 raziskovalcev s petih inštitutov ZRC SAZU in še 14 drugih raziskovalcev. Simpozij je dokončno

dokazal, da le celovit in interdisciplinaren, zlasti pa pravočasen raziskovalni pristop omogoča celostno razumevanje grajske stavbe kot celote in bi zato moral biti *conditio sine qua non* pri vsakršni prenovi.

Pomembno vprašanje se nanaša tudi na kriterije v zvezi z ohranjanjem grajskih stavb. Konservator Tomaž Golob je med pogovorom napovedal, da bodo nekatere grajske stavbe v prihodnosti nedvomno propadle in da se temu v sedanjih razmerah ni mogoče izogniti. Ob tem se pojavita vprašanji, ali je smiselno kar brez boja razpadajoče grajske stavbe prepustiti usodi in katerim stavbam smo se pripravljene odpovedati. Očitno je, da konservatorji zaradi številčnosti in slabega stanja grajskih stavb teh kot celote danes ne uspejo obvladovati. Pri tem je temeljni problem, da v Sloveniji ne razpolagamo s celovito uradno evidenco grajskih stavb, na podlagi katere bi bilo mogoče nato izdelati seznama najbolj pomembnih in najbolj ogroženih stavb. V desetletjih po drugi svetovni vojni so bili v to smer zastavljeni že odločni koraki, po letu 1990 pa se, kot vse kaže, od tega cilja naglo oddaljujemo. Vse dokler ne bomo dobili dobro utemeljenih in zgolj po strokovnih in znanstvenih načelih izoblikovanih seznamov najpomembnejših in najbolj ogroženih stavb, bomo izgubljali tako najpomembnejše primerke kot tudi manjše in manj pomembne stavbe, ker v strahu, da ne bi storili kakšne napake, ne bomo dovolili, da bi se prenovile z obsežnejšimi, funkcionalno nujnimi predelavami. Dokler ne bomo na jasnih izhodiščih izoblikovali aktivne dolgoročne strategije in politike ravnanja z grajsko dediščino v Sloveniji, bomo mogli le bolj ali manj brezuspešno gasiti posamezne požare. Zlasti pri stavbah, ki bodisi s historičnega ali kakršnega koli vidika niso tako pomembne ali pa so v tako slabem stanju, da je ali še bo od njih konservatorska služba dvignila roke, bi lahko naredili izjeme in na njih dovolili tudi drugačne posege od predpisanih. Treba se je vprašati, kaj je bolje – da grajska stavba vsaj fizično obstane, čeprav predelana in preurejena bolj po željah lastnikov kot po zahtevah konservatorstva, ali da se stavba poruši in izgine iz kulturne krajine, ker ji stroka (četudi iz povsem objektivnih razlogov) ni mogla zagotoviti obstoja po zakonsko predpisanih načelih?

Dr. Peter Belšak, ki je nastopil kot predsednik Društva za oživitve gradu Borl, je opozoril tudi na pogosto pomanjkljivo sodelovanje med lokalnimi skupnostmi in za grajsko dediščino pristojnimi institucijami. Velikokrat se zdi, da država deluje po svojih zamislih, ne oziraje se na pomisleke »od spodaj«. V primeru gradu Borl se npr. v grajski stavbi načrtuje hotel visoke kategorije, čeprav društvo in lokalna skupnost opozarjata, da Haloze za takšen projekt niso primerne, saj poleg drugih infrastrukturnih pomanjkljivosti tam ne poteka nobena pomembnejša cesta. Prav tako je npr. država zaradi nevarnosti (izpostavljen je bil leseni balkon na dvorišču), ki jo predstavlja propadajoči grad, tega za javnost zaprla, ker nima denarja za sanacijo; istočasno pa ne dovoli, da bi se sanacije, četudi pod strokovnim nadzorom, lotili zagnani prostovoljci iz okolice gradu oz. njegovega društva. Seveda ni mogoče pričakovati, da bo država dovolila nenadzorovane posege v historično grajsko tkivo tako pomembnega gradu, kot je Borl, a s civilnega gledišča pogosto togo in nerazumno odklanjanje pomoči in sodelovanja lokalnega prebivalstva s strani države gotovo ne pripomore k ustvarjanju in kreptitvi zavesti, da so gradovi naša skupna dediščina, za katero smo dolžni in imamo pravico skrbeti vsi, ki živimo na tem prostoru in se z njim identificiramo. Nujno je torej, da se v prenovi grajskih stavb, načrtovanje njihove prihodnosti in iskanje primernih vsebin bolj intenzivno vključi zainteresirano lokalno

prebivalstvo. Univerzalne rešitve, ki bi bila primerna za vse gradove, ni, rešitve je treba iskati za vsak primer posebej. In kdo je za to primernejši kot lokalna skupnost, ki si z grajsko stavbo deli življenjski prostor?

Dr. Damjan Prelovšek je omenil še eno zanimivo rešitev za grajske stavbe, ki jo v tujini že prakticirajo. Gre za t. i. kastelanstvo oz. njegovo sodobno različico. Dejstvo je, da vsaka prazna stavba, še posebej pa grajska, nezadržno propada, saj je nezavarovana tako pred naravnimi nevarnostmi kot pred človeškim dejavnikom, ki prazno lupino vidi kot samopostrežno (brezplačno) trgovino z gradbenim materialom. V primeru kastelanstva pa je v delu grajske stavbe naseljen posameznik ali družina, ki skrbi za tekoče zadeve in je neke vrte upravnik in hišnik obenem. V Sloveniji tovrstne prakse praktično ne poznamo več. Svetla izjema je le grad Snežnik, za katerega skrbi družina Špeh. V tem primeru se je sožitje izkazalo za zelo uspešno in bi ga kazalo razširiti tudi na druge, sedaj povsem prazne grajske stavbe.

Slovenija nujno potrebuje bolj konsistentno grajsko politiko. Prvi pravi korak v tej smeri bi bil že ta, da se spremeni zakon o varstvu kulturne dediščine v smislu, da se v register vpisana dediščina varuje v skladu s 130. členom in da je zanjo potrebno dobiti pogoje in soglasje spomeniške službe, ne glede na prostorske akte in varstvena območja dediščine, saj oboje dejansko ne korespondira z dinamiko varovanja dediščine. Nadalje bi bilo treba poskrbeti, da vse tiste grajske stavbe, ki so bile pred letom 1990 že argumentirano razglašene za spomenike prve kategorije, dobijo status spomenikov državnega pomena. Nujno bi bilo tudi ustanoviti stalno strokovno telo, sestavljeno iz neodvisnih strokovnjakov različnih profilov, ki bi redno obravnavalo problematiko grajske dediščine v Sloveniji in mimo katerega ne bi mogla biti z javnimi sredstvi izpeljana nobena prenova kakšne pomembne grajske stavbe. Takšno stalno strokovno telo, v katerega bi bilo po potrebi mogoče povabiti tudi neodvisne strokovnjake iz tujine, bi lahko delovalo v okviru pristojnega ministrstva ali v okviru spomeniške službe, pod okriljem katere že uspešno delujejo nekatere strokovne komisije za posamezne zvrsti nepremične kulturne dediščine. Ustrezno strokovno telo bi lahko nadzorovalo izvedbo raziskav pa tudi razpravljalo o namembnosti posameznih grajskih stavb; denimo, ali ne bi bilo smiselno v kateri od prenovljenih stavb urediti skupnega depoja za slovenske muzeje v javni lasti, npr. v Dornavi depojev za muzeje na ptujsko-mariborskem območju? Ali je resnično smiselno sleherno grajsko stavbo napolniti do zadnjega kotička z novimi vsebinami, ki so njenemu osnovnemu značaju tuje, po drugi strani pa ne zagotavljajo njenega preživljanja? Z malce več poguma bi bilo mogoče načrtati še bolj ambiciozno grajsko politiko, ki bi ugotovila, da je treba grajskim stavbam vrniti del dohodka, ki jim je bil odvzet po prvi in drugi svetovni vojni, in tako zagotoviti njihovo redno vzdrževanje. Morda bi lahko razpravljali celo o uvedbi grajskega evra, torej da bi vsako slovensko gospodinjstvo npr. hkrati s plačilom RTV prispevka mesečno prispevalo po en evro za ohranjanje grajskih stavb, ki so od nacionalizacije in zaplemb po drugi svetovni vojni skupno dobro slovenskega naroda in imajo v okviru slovenske kulturne dediščine specifičen položaj, saj so zaradi odločitev predstavnikov slovenskega naroda po prvi in drugi svetovni vojni izgubile svoje lastnike in posest, ki jih je vzdrževala. Problematika slovenske grajske dediščine je vsekakor tako kompleksna, da je dolgoročna rešitev mogoča samo na najvišjem, torej državnem nivoju. Zato naj bo ta zapis še en poziv k čimprejšnjemu sistemskemu ukrepanju za zaščito

slovenskih gradov, predvsem najbolj ogroženih. Najverjetneje bi se za vsako grajsko stavbo z nekaj volje našlo primerno rešitev. Ni nujno, da jih vse takoj celovito prenovimo. Z malce dobre volje in s pametno vizijo je mogoče pogosto že z majhnimi koraki doseči veliko, kot sta pokazala Marko Marin na Mirni ali Milan Slavič na Fali. Pogosto že nekaj deset kosov strešne opeke odloži dokončen propad za nekaj desetletij. Ni nujno, da številne grajske stavbe na hitro odpišemo samo zato, ker celostne rešitve v tem trenutku še ne vidimo. Čas zaenkrat še imamo, čeprav ga ni veliko. Ko bomo izgubili še to, kar je ostalo, bo prepozno. Mogoče je zgraditi večje in modernejše stavbe, a prič zgodovine ni mogoče nadomestiti.